

**ВПЛИВ НІМЕЦЬКОГО МІСЬКОГО ПРАВА НА РОЗВИТОК
ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ-ГЕТЬМАНЩИНИ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII — 80-х рр. XVIII ст.**

Магдебурзьке право як право самоврядування міст утвердилося на Україні під час окупації її феодальною Польщею. Воно поширювалося шляхом надання привілеїв, якими польська шляхта хотіла завоювати симпатії місцевого населення, а також досягти певних цілей — у першу чергу утворити відповідні фортифіковані пункти на прикордонних смугах, розвинути ремесла і полонізувати місцеве населення [8, 303]. Міста з магдебурзьким правом поділялися на магістратські із більш розвинутою системою самоврядування, і ратушні, де порядок самоврядування було дуже змінено. Зовні виглядало, ніби міста, в яких діяло магдебурзьке право, мали свою автономію, фактично ж міста на українських землях ніколи не були незалежними. Після 1648 р. вони потрапили під владу старшин.

Питання становлення та застосування магдебурзького права в Україні-Гетьманщині є недостатньо розв'язаними у вітчизняній та й зарубіжній історіографії. Коли такі вчені, як А. Гальбан, Л. Даргун, В. Вайцекер, Д. Дорошенко, А. Яковлів, писали про неабиякий вплив магдебургії на юридичний статус населення України, то А. Пашук фактично заперечував цю тезу. Правда, інколи всупереч своїм власним переконанням він твердив: «Міщанська верхівка намагалася зробити магдебурзьке право всебічно діючим правом і домогтися повного його застосування в судах» [7, 76]. Схожу суперечливість можна зустріти і в праці Н. Мірзи-Авак'янц з історії суду на Лівобережжі другої половини XVII ст., в якій автор дійшов такого висновку: Литовському Статутові, а тим паче німецькому праву, «що вирросло в обставинах життя привілейованого міста, не могло бути ґрунту й місця на Україні Гетьманській» [6, 63]. А далі наголошується: «Унаслідок безпорадного становища судів, що не могли функціонувати, керуючись лише звичаєвим правом, Литовський Статут і збірки німецького права ввійшли в судову практику й набули в ній великого значення, ставши джерелом права... А втім... карні норми Литовського Статуту та німецького права не стали в наших судах нормами обов'язковими: кодекси залишалися лише справочниками... від норм їх постійно відступали...» [6, 64]. М. Петровський, досліджуючи факт надання магдебурзького права Ніжину в 1625 р., обстоював думку про поширення останнього в Україні шляхом видачі відповідних привілеїв польською шляхтою і пов'язував з її бажанням утворити на прикордонних смугах осередки для полонізації місцевих жителів [8, 303]. В. Месяц відзначив дуже вузьке функціонування у країні магдебурзького права [5, 183].

Магдебурзьке право вже із самого початку його введення стверджувало стану диференціацію, яка поглиблювалася протягом другої половини XVII–XVIII ст.

Воно сприяло виникненню в містах окремих станів купців та ремісників, економічно нерівних. Судові функції, за цим правом, не були відокремлені від адміністративних. Суд знаходився в руках купецької та ремісницької знаті.

Міські суди тих міст, що змогли і після 1648 р. відстояти свою відокремленість, — а їх було мало, формально користувалися збірками німецького права у польських переробках. У тих містах, які повністю залежали від козацької адміністрації, магдебурзьке право фактично занепало, застосовувалося мало, оскільки було чужим українському народу, його витісняло звичаєве право, а згодом і російське право. Проблема застосування німецького права на українських землях є досить складною. В історіографії існує декілька концептуальних точок зору. Але майже всі вони (хіба що за винятком А. Яковліва) базуються на стереотипі, за яким поняття «німецьке право» ототожнюється, точніше — звужується до поняття «магдебурзького» або деяких його різновидів, наприклад «хелмінського», і, таким чином, проблема зводиться лише до розгляду міського права, а фактично — до питань: діяло чи ні; якщо так, то в яких межах і позитивну чи негативну роль відіграло в історії України? Звичайно, різні автори давали різні, і навіть протилежні, відповіді. Їх можна звести до кількох принципово узагальнених — німецьке право:

- 1) діяло майже вповні, принаймні у великих містах;
- 2) майже не діяло, за винятком деяких міст, та ще й урізаних елементів самоврядування;
- 3) відіграло негативну роль як насильницька рецепція із рук Польщі, спрямована на спольщення;
- 4) відіграло позитивну роль як спосіб уникнення політичної та економічної залежності, ототожнюваної знову ж таки з полонізацією [13].

Відповіді на поставлені питання у різних сполученнях наведених варіантів становили і становлять дотепер концепції існування та застосування німецького права в Україні. Цим концепціям, очевидно, можна знайти обґрунтування в історіографії так званої народницької школи, яка відіграла важливу роль у висвітленні цього питання.

Але як там що, документальні матеріали другої половини XVII–XVIII ст. переконливо свідчать про часте звернення в українському судочинстві до положень магдебурзького права, врахування (якщо не пряме застосування) їх при винесенні вироків [9; 10]. Проаналізувавши гетьманські універсали, «монарші» грамоти, П. Федоренко дійшов висновку, що головними «носіями магдебурзького (меского) права» продовжували залишатися міста [12, 40]. Мало того, з поширенням в Україні російського законодавства судді нерідко вдавалися до порівняльної характеристики і, траплялося, приймали рішення про покарання злочинця на підставі поєднання права Німеччини і Росії [3, 152].

Важливо також зазначити таке: козацькі суди, очевидно, через те, що користувалися головним чином перекладами, здійсненими у Речі Посполитій, часто називали магдебурзьке право польським джерелом (особливо характерним це є для другої половини XVII ст.). Тим часом воно за своєю формою і

змістом на Лівобережжі й Правобережжі під впливом місцевих умов, зокрема звичаєвих норм поведінки, помітно відрізнялося від його функціонування у країнах Західної Європи [3, 152]. Організація магістратів в Україні також була іншою, ніж там. У невеликих містах, які управлялися ратушами, старшина відала справами козаків, а виборна влада — справами міщан. Нерідко норми магдебурзького права використовували сотенні й полкові суди [1, 54].

Досить цікавою видається думка М. Юбилецького стосовно ролі магдебурзького права в процесі кодифікації права в Україні. Він вважає, що магдебурзьке право належало до основних джерел кодифікації права в Україні впродовж XVIII ст. Його використовували майже в усіх кодифікаційних працях. При використанні джерел магдебурзького права помітний вплив мала також рецепція римського права на українське [4, 336].

З іншого боку — традиціоналізм, притаманний організації тогочасного суспільства в принципі — уявлення про ієрархічність світу, суспільства і права об'єктивно сприяли усталеності, замкнутості форм, недоторканності меж стану. Звідси впливає характер системи права, найголовнішим критерієм якої є суб'єкт. Його права й обов'язки перебувають у прямій залежності від місця, яке він посідає у суспільній ієрархії. «Старовина» набуває особливого значення в охороні власних інтересів. Отже, і щодо німецького права, на українських землях із часом виокремлюється певна група норм, що вже сприймаються як «старовина» та включаються майже до всіх офіційних і так званих приватних кодифікацій протягом кількох століть.

Із матеріалів судової практики можна встановити, що міські суди, посилаючись на магдебурзьке право, користувалися ним не за оригіналами збірок, а за відомими збірками німецького права: переробкою П. Щербича «Саксона», яка складалася з двох частин: «Speculum Saxonum», «Jus municipale»; «Prawo chelminskie» в опрацюванні П. Кушевича (1646 р.). Її дуже мало знали в Україні, тому що її було перекладено тільки в період кодифікації; латинською переробкою М. Яскера 1535 і 1602 рр. під назвою «Iuris provincialis, quod Speculum Saxonum vulgo nuncupatur, libri tres»; найпоширенішою збіркою «Порядок» або «Porzadek sadow u spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie polskiej», що складалася з восьми менших збірок, переробок, «екстрактів», додатків і окремих правових актів. Її автором її був Б. Гроїцький, який у роботі «Ten postepek» використав «Constitutio Criminalis Carolina». Для «Порядку» він взяв багато із поширеного тоді на заході «Enchiridion» Яна Кірштейна; відомий також інший твір Б. Гроїцького «Artyculy prawa maydeburskiego, ktore zowia Speculum Saxonum» [14, 98].

Серед неперекладених юридичних посібників, які бралися до уваги судочинством, слід також виокремити праці Карпшівя (Карпшова), написані латинською мовою: «Processus juris in foro Saxonico», «Practica Novae Imperialis Saxonicae rerum criminalium», «Definitiones forenses ad Constitutiones Electorales Saxonicae» [3, 153]. Норми процесуального права було викладено не тільки в опрацюваннях Карпшова, але і в «Порядку» і «Саксоні». Питанням процесу присвячена третя частина «Porzadku sadow mieyskich». У «Саксоні» ці норми

не було зібрано повністю в одному з розділів — вони містилися у декількох статтях.

Всі ці збірки права опрацьовувались юристами приватно, неодноразово перевидавалися у Польщі і, застосовуючись у судовій практиці, ставали законними. Таке явище, коли закони бралися звідусіль, незважаючи на те, чи мали вони санкцію з боку урядових органів, чи ні, було характерним для XVI–XVIII ст. Ці збірки, видані польською або латинською мовами, не завжди були доступними і зрозумілими суддям XVIII ст., і тому, щоб домогтися їх застосування, панівна верхівка намагалася викласти їх українською мовою. Таким чином, у першій половині XVIII ст. з'являються додаткові опрацювання магдебурзького права: «Короткий показчик магдебурзького права по книзі «Порядок», а також «Кратко выписано з прав малороссийских, книги «Порядка», с артикулов права магдебургского, права цесарского с означением, какое в тех правах за вины положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах» [2, 245].

У першій половині XVIII ст. з метою полегшення роботи юристів-практиків додатково створюються «Короткий показчик магдебурзького права по книзі «Порядок» і робота під своєрідною назвою «Кратко выписано з прав малороссийских, книги «Порядка», с артикулов права магдебургского, права цесарского с означением, какое в тех правах за вины положено наказание и казнь и на каких именно значит страницах» [2, 197].

Як зазначає О. Гуржій, у названих та деяких інших збірниках вибрані і дещо трансформовані (порівняно з оригіналами) положення магдебурзького права передбачали головним чином таке: великі пільги міщанам; правила функціонування міської ради та правосудних органів, заборону обирати до них простолюдинів; значне обмеження юридичних прав жінки (наприклад, без заяви або присутності чоловіка чи опікуна її справа не приймалася судом до розгляду, а вона особисто не визнавалася за офіційного свідка); позбавлення прав євреїв; залежність винесення вироку від станового статусу звинуваченого тощо [3, 154].

Проте наявність такого роду джерел і законодавче закріплення магдебурзького права ще не свідчили про їх застосування на місцях, насамперед у містах, у повному обсязі. Цьому нерідко чинили чималий відвертий опір цілі соціальні групи населення, особливо привілейоване козацтво та духовенство. Так, магдебурзьке право Києву неодноразово підтверджувалося жалуваними грамотами великих литовських князів, польських королів, російських царів та універсалами українських гетьманів.

Як справедливо стверджує М. Кобилецький, українські гетьмани застосовували й підтримували магдебурзьке право в українських містах [4, 346]. Ще за років Визвольної війни Б. Хмельницький видав відповідні універсали. Позитивне ставлення Б. Хмельницького до міського самоврядування на основі магдебурзького права засвідчують інші гетьманські універсали. Він звертався до московського царя для підтвердження прав і привілеїв, наданих Києву, Переяславу, Ніжину та іншим українським містам Великими литовськими кня-

зями і королями Речі Посполитої на основі магдебурзького права. Такі звернення українських гетьманів до московських царів на підтвердження їхніх привілеїв на магдебурзьке право царськими жалуваними грамотами мало негативні наслідки для української державності, оскільки міщани за захистом власних прав зверталися не до українських гетьманів, а до московських царів. У такий спосіб українські гетьмани дали змогу втручатися московській владі у внутрішні справи України, сприяли виникненню конфліктів між міщанами та козацькою адміністрацією. Цю ситуацію вміло використала російська влада, яка спочатку ліквідувала автономний статус України, а згодом — і магдебурзьке право [4, 346].

У вересні 1687 р. новообраний гетьман І. Мазепа підтвердив магдебурзьке право для Чернігова: «...пана войта, бурмістров, райців и всіх майстратових места их царського пресвітлого величества Чернігова... права их и суди магдебурские... яко пан полковник черниговский и жаден з старшого и меншого товариства, так і ніхто инший в том майдебурском прави и владінію поменного села, перевоза, млінов и озер им пану войтови, бургомістром, райцом, мещаном и всім найменшой не чинил перешкоды» [11, 55].

Більше характерних ознак виборності мало магдебурзьке право на Лівобережжі. На думку Д. Багалія, його перші переклади на «малоросійську» мову з'являються тут уже в другій половині XVII ст., тобто відразу після об'єднання України з Росією в 1654 р. [1, 78]. Проте різні міста, точніше окремі групи населення в них (селяни, наприклад, незважаючи на те, що постійно проживали в якомусь місті, позбавлялися взагалі цього права), користувались ним не в однаковому обсязі. Так, самоврядування у більш економічно розвинутих Ніжині й Стародубі було вищим за рівнем, ніж, скажімо, в Острі, Мглині чи Новгороді-Сіверському.

На Слобожанщині деякі міста також мали магістратське правління — Харків, Вовчанськ, Золочів, Валки, Охтирка, Краснокутськ, Богодухів, Суми, Білопілья, Лебедин, Недригайлів та Ізюм [3, 156]. Проте, постійний сильний вплив російського законодавства на місцеве законодавство звів до мінімуму застосування у краї норм магдебурзького права. А наприкінці XVIII ст. його в Україні фактично було скасовано царським урядом як такого, що віджило свій вік.

Міщанська верхівка намагалася зробити магдебурзьке право всебічно діючим правом і домогтися повного його застосування в судах.

Безперечно, на Україні у XVIII ст. магдебурзьке право діяло в дуже обмеженій своїй частині. Такий висновок робить, зокрема, В. Месяц [5, 183]. По-знайомившись з матеріалами судових справ судів, можна цілком обґрунтовано стверджувати, що ця частина права була дуже обмеженою. В 1827 р. виникло питання про друкування перекладу однієї із збірок магдебурзького права російською мовою. Вже тоді офіційно підкреслювалося, що це право застосовувалося мало або й зовсім не застосовувалося в Україні. З боку царського уряду органам влади в Україні була надана рекомендація використовувати Статут Великого князівства Литовського. На магдебурзьке право в Україні вже остаточно перестали посилалися в 30-х рр. XIX ст.

Література

1. Багалей Д. Магдебургское право в городах Левобережной Малороссии. Труды X археологического съезда в Риге / Д. Багалей. — М., 1899. — 445 с.
2. Василенко М. Матеріали до історії українського права / М. Василенко. — К., 1929. — 421 с.
3. Гуржій О. Українська козацька держава у другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право / О. Гуржій. — К.: Основи, 1996. — 222 с.
4. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV перша половина XIX ст.). Історико-правове дослідження / М. Кобилецький. — Л.: ПАІС, 2008. — 406 с.
5. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / В. Месяц. — К.: ВИНТИ, 1964. — 378 с.
6. Мірза-Авак'янц Н. Нариси з історії суду в Лівобережній Україні другої половини XVII століття // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії української культури. — Х., 1928. — № 5. — С. 62–66.
7. Пашук А. Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / А. Й. Пашук. — Л., 1969. — 587 с.
8. Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права у 1625 р. «Чернігів і Північне Лівобережжя» / Петровський М. — К., 1928. — 564 с. (Записки українського наукового товариства в Києві та історичної секції ВУАН).
9. Справа про викрадення грошей з куріпної скрині отаманом Корснівського куреня Григорієм Піткою від 13 січня 1761 р. // ЦДІАК України. — Генеральна військова канцелярія (1656–1771). — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 294. — 15 арк.
10. Справа про відібрання писарем Кальміуської паланки Олексієм Петрушою майна у козака Меньського куреня Стефана Чорного від 22 липня 1745 р. // ЦДІАК України. — Генеральна військова канцелярія (1656–1771). — Ф. 51. — Оп. 1. — Спр. 158. — 10 арк.
11. Універсали Івана Мазепи, 1687–1709: збірка / упоряд. І. Бутич. — К.: НТШ, 2002. — 758 с.
12. Федоренко П. Грабіж у побуті і праві Гетьманщини // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. — К., 1930. — 345 с.
13. Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im XVI–XVIII Jahrhundert / A. Jakowliw. — Leipzig, 1942. — 532 s.
14. Pauli L. Z badan nad zrodzami dziei prawniczych Bartlomieja Groickiego. Miscellana Iuridica / L. Pauli. — Warszawa, 1961. — 320 s.

Анотація

Осталецько Т. О. Вплив німецького міського права на розвиток правової системи України-Гетьманщини у другій половині XVII — 80-х рр. XVIII ст. — Стаття.

Стаття присвячена аналізу ролі та місця норм німецького міського права серед джерел права України-Гетьманщини. В ній встановлено порядок закріплення та надання магдебурзького права містам України-Гетьманщини. Також у статті проаналізовано матеріали судової практики, на підставі чого встановлено факти застосування норм магдебурзького права у різних сферах суспільних відносин — покарання злочинців, укладання шлюбу, встановлення права власності на землю тощо.

Ключові слова: Україна-Гетьманщина, правова система, магдебурзьке право, застосування права, хелмінське право.

Аннотация

Осталецько Т. А. Влияние немецкого городского права на развитие правовой системы Украины-Гетманщины во второй половине XVII — 80-х гг. XVIII ст. — Статья.

Статья посвящена анализу роли и места норм немецкого городского права среди источников права Украины-Гетманщины. В ней установлен порядок закрепления и предоставления магдебургского права городам Украины-Гетманщины. Также в статье проанализированы материалы судебной практики, на основании чего установлены факты применения норм магдебургского права в разных сферах общественных отношений — наказание преступников, заключение брака, установление права собственности на землю и т.д.

Ключевые слова: Украина-Гетманщина, правовая система, магдебургское право, применение права, хелминское право.

Summary

Ostapenko T. O. Influence of the German city right to development of a legal system of Ukraine-Hetmanate in the second half of XVII — 80-ies XVIII century. — Article.

The article analyzes the role and place of the rules of German municipal law among the sources of law in Ukraine-Hetmanate. It establishes the order of consolidation and the provision of Magdeburg law to cities of Ukraine-Hetmanate. This article also analyzes some case materials on which basis it was established the facts of enforcement of Magdeburg law norms in different spheres of social relations — punishment of criminals, marriage, establishment of right to land ownership etc.

Keywords: Ukraine — Hetmanate, legal system, Magdeburg law, enforcement, Helm law.

УДК 347.725(470)“16/18”

Н. К. Колібабчук

ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК АКЦІОНЕРНИХ ТОВАРИСТВ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НАПРИКІНЦІ XVII — XVIII СТ.

Ідея корпоративних торговельно-промислових об'єднань (корпорацій) була запозичена Росією із країн Західної Європи. Поза сумнівом, подальший процес її становлення та розвитку та практичної реалізації відбувався під впливом західноєвропейського законодавства та практики. На заході зазначений інститут складався поступово, починаючи із часів римської імперії, а його законодавче оформлення почалося вже після того, як всі його характерні особливості були вироблені самим життям. Таким чином, акціонерна форма підприємницької діяльності в Росії з'явилася вже як рецепований інститут. Особливістю розвитку цього виду законодавства в Російській імперії стала його адаптація до нових умов [15].

Слід відзначити, що вперше інтерес до корпорацій в Росії з'явився не в торгових колах, а в уряді. Так, за часів правління Олексія Михайловича, цареві було представлено проект організації великої компанії для виробництва китобійного промислу і здобування сала. Новоторговельний статут 1667 р. радив «протистояти чужоземським купцям на основі складництва російських торгових людей», тобто свого роду компаній [3]. Таким чином владою передбачалося створити умови, при яких можна було б уникнути залежності багатьох торговців не тільки від іноземного, але і від лихварського капіталу. Така практика, крім того, мала на меті згладити гостроту суперечностей між заможною купецькою верхівкою та дрібними торговими людьми.

Справжні кроки до широкого застосування акціонерної форми підприємництва були зроблені вже за часів правління Петра I.

Подорожуючи Європою, цар замислився над потребою необхідності «перенесення» до Росії цього інституту. Після повернення із-за кордону ним був виданий перший законодавчий акт, що має пряме відношення до створення перших корпорацій та започаткування корпоративного руху в Росії взагалі [2].